

HOCA AHMED YESEVÎ'DE İNSAN SEVGİSİ HUMAN LOVE IN AHMAD YASSAWI

2016 • SAYI: 4 • SAYFA 113-128

M. ASKERİ KÜÇÜKKAYA
YARD. DOÇ. DR.
HARRAN Ü. İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

ÖZ

Ahmed Yesevî, tarikatını sevgi üzerine temellendirmiş ve bunu bazı detaylarıyla ele almıştır. İnsan sevgisinin esasları ve ilkelerini tasavvufî mahiyete uygun izah etmeye çalışmıştır. İnsan sevgisi hakkındaki görüşlerini yazdığı hikmetlerle dile getirmiştir. Müritlerin hoşgörü, tevazu, herkese iyilik yapmak ve âdâb-ı muaşeret gibi ilkeler ve takip edilecek metotlar sistematik bir şekilde ifade edilmiştir. Günlük hayatta insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkabilecek her türlü münasebette, davranış şekilleri bir bir ele alınarak, ilkeler hâlinde belirtilmiştir. Bu çalışma, Ahmet Yesevî'nin insan sevgisine yaklaşımını ve ele aldığı bazı prensipleri ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet, Sevgi, Hoşgörü, Tevazu

Ahmad Yassawi based his order on human love and dealt with this concept with minute detail. The principles and methods of human relations which the disciples (murid) need to follow are systematically outlined. This article examines his approach to the concept of human love and its basic principles.

Keywords: Ahmad Yassawi, Diwan al-Hikma, Love, Tolerance, Modesty

Giriş

Orta Asya Müslümanlarının sosyal ve manevi hayatı üzerinde yüzyıllarca tesir etmiş olan sûfî şair ve Yesevîye tarikatının kurucusu Ahmed Yesevî,¹ sosyal alanda gösterdiği engin hoşgörü ve muhabbet ile irşat görevini yürütmüştür. Yesevî'nin hoşgörüsünün kaynağı sevgidir. İnsanları ikaz ve bilgilendirme görevini yürütürken de hoşgörülü davranmış ve “iyilikle mukabele etme” çizgisinden ayrılmamıştır. Ahmed Yesevî'nin temel düşüncesi Din ve Sünnet'e dayandığından her türlü hâl ve hareketinde bu mecradan ayrılmamıştır.²

Yesevîye'nin önemli kaynağı olan Fakr-nâme'de Yesevî dervişinin takip edeceği metotlar şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat nazarında makamlar hâlinde belirtilmiştir. Bu makamlarda insana sevgiyle ve güzel ahlâk ile yaklaşmayı telkin eden unsurlar bulunmaktadır. Fakr-nâme'de belirtilen hususların eksiksiz olarak yapılması üzerinde özenle durulmuştur. İnsana yönelik davranışlarda sevgi ve merhametten ayrılmamaya dikkat çekilmiştir. Yesevîliğin dört temel ilkesi olan şeriat, tarikat, mârifet ve hakikatte bulunan bu dört unsurun her birinde insan sevgisini içine alan düsturlar bulunmaktadır. Bu düsturlar insanlarla yumuşak konuşmak ve yaklaşmak, insana hizmet etmek, insandan gelen eza ve cefaya tahammül etmek, hiç kimseyi incitmemek, fakirleri sevmek ve yardım etmek, hoşgörülü ve alçak gönüllü olmak şeklinde görülür.³ Hikmetlerde de insan sevgisi konusu bu ilkeler ve makamlar çerçevesinde dile getirilmiştir. Yesevî'nin temel felsefesinde insan, Allah'ın mahlûku olduğu için sevilir. Hatta bu sevgiyle Allah'a ulaşma ümidi de beslenir. Zira yapılan her iyilik ve hayır, insanı Allah'ın

¹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ank. 1991, s. 30.

² Kemal Eraslan, “Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Hoşgörü”, *Erdem*, A.K.M.D., 8/24, s. 778.

³ Ahmed Yesevî, “Fakr-nâme”, s. 10-15.

hoşnutluğunu kazandırmaya götüren bir sebeptir. İnsana yardım etmenin Allah'ın emri olduğunu söyler. İnsana muhabbetle yaklaşmanın Allah'ın isteği olduğunu, bu yapıldığı zaman, Allah'a bizzat yapılmış gibi sevap kazandıracağı düşüncesindedir.⁴ Allah'ın sevgisi ve rızası, Allah için insanlara yapılacak yardım ve yaklaşımda gizlidir. Allah'ın hoşnutluğu, sevgi ve merhametle tüm mahlûkata, özellikle insana yapılacak ihsanın içerisinde. Yesevî, özellikle bu konu üzerinde büyük bir ehemmiyetle durmuştur.

İnsanlara sevgiyle ve adaletli davranmak Allah'ın da istediği bir konudur. Kur'ân-ı Kerîm'de, “Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz; doğrusu Allah adil olanları sever.”⁵ buyurulmuştur. Buna göre, Ahmed Yesevî'nin insan sevgisinde kişileri kategorilere göre ayrı ayrı tutmak yoktur. Irk, dil, din ve cinsiyet farkı olmaksızın, engin bir sevgiyle herkesi kucaklama vardır. Zira Ahmed Yesevî, bu tarikatı giren birisinin yetmiş edep ilmini bilmemesi ve yaşamaması⁶ durumunda mürit ve şeyh olduğunu söylemesinin yalan olduğunu hatta onun kâfir olacağını söylemiştir.⁷

I. Hoca Ahmed Yesevî'de İnsan Sevgisinin Esasları

Ahmed Yesevî'de insan sevgisi genel ve bütün bir anlam taşır. Özellikle müminlere sevgiyle yaklaşılmasını “Allah diyen kulların kulu ol”⁸ ifadesiyle dile getirir. Sevginin güzellik ve yüceliğinden alınan merhamet ve şefkat duygusuyla hareket etmenin gereği üzerinde durmuştur. Yesevî, insan sevgisi konusunda uyarıda bulunurken, kâfir-mümin farkı gözetmeksiz her kесе aynı derece ile yaklaşılması gerektiğini söyler. Hiç kimsenin, gönlünün incitilmemesi, kalbinin kırılmaması, sevgiyle insana yaklaşılmasını öğütler. İnsan sevgisinin kaynağı Allah sevgisi olduğuna göre, bu inceliğe dikkat edilmeden yapılan her hareketin, Allah'ın hoşuna gitmeyeceğinden, cehenneme (siccin) hazır olunması ihtarında bulunur.

Sünnet imiş, kâfir de olsa, incitme sen;
Hüdâ bizardır katı yürekli gönül incitenden;
Allah şahit, öyle kula hazırdır Siccîn;
Bilginlerden duyup bu sözü söyledim işte.⁹

⁴ Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, E. Esin, I, vr.4a.; K. Eraslan, I. 15. s. 59.

⁵ Mümtetine, 60/8.

⁶ Muhammed Danişmend, “Mir'âtü'l-Kulüb”, sad. N. Tosun, *İlam Araştırma Dergisi*, c. II. sy. 2. s.75.

⁷ Ahmed Yesevî, “Fakrâme”, s. 13.

⁸ Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, haz. H. Bice, 95, 5, s.120.

⁹ Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*, haz. K. Eraslan, I, 22, s.62.

Bir hadîs-i şerife göre “ İnsanların tamamı Allah’ın ıyâli, yani Allah’ın aile fertleri gibidir.”¹⁰ Çünkü Allah’ın yarattığı herkes değerlidir. İyi ve kötü olması, mümin ve kâfir olması kaideyi değiştirmez. Elbette ki, iyi insan kötü insandan daha iyi iyidir. Ama bu mesele Allah ile kulları arasındaki bir meseledir. Burada dikkat çeken en önemli husus, kötü insanlarla mücadele yürütürken, onun insan olduğu göz önüne alınıp buna göre hareket edilmesi gerekliliğidir. Herhangi bir kişiye duyulacak saygı ve sevginin temeli, insanlık meziyeti ve taşıdığı ilâhî cevherdir.¹¹ Çünkü “müminler, hiçbir kimseye karşı hüsn-ü muameleden, adl-ü ihsandan memnu’ değildirler. Hukuka riayet, ahitte sebat, ciddiyet, mürüvvet ve merhamet gibi muktezay-ı iman olan her nev’i ahlâk-ı cemile müminin şiarındandır.”¹²

Hoca Ahmed Yesevî’nin bütün insanlara olduğu gibi özellikle garip, fakir ve yetimlere daha fazla sevgi gösterdiğini görmekteyiz. Garip, fakir ve yetimleri sevmek ve yardım elini uzatmak Allah’ın da emridir. Kur’ân-ı Kerim’de: “*Ya Muhammed! Sana, ne sarf edeceklerini sorarlar de ki; “Sarf edeceğiniz mal, ana baba, yakınlar, yetimler, düşkünler, yolcular içindir. Yaptığınız her iyiliği Allah şüphesiz bilir.”*”¹³ buyurulmuştur.

Yesevî, herkese sevgiyle yaklaşmanın gereği üzerinde durur. Şefkat ve merhamete muhtaç olan gariplere sevgiyle yaklaşır. O, gurbete çıkmış ve garipliği yaşayan birisidir. Garip olmanın ne kadar zorluklarla dolu olduğunu yaşamıştır. Garip bir kişinin sevgi ve alakaya muhtaç olduğunu bilir. Bunu şöyle anlatmaya çalışmıştır:

Heyhat, gariplikte ne yapacağım;
Gariplikte, gurbet içinde kaldım işte.¹⁴

Ahmed Yesevî düşüncesinin âdâb ve erkânının ince ayrıntılarını içine alan Fakr-nâme adlı risâlede garip ve fakir kişiler ele alınmıştır. Yesevî, fakirlik makamını yüce bir makam olarak değerlendirmiş ve herkesin kolayca ulaşamayacağını ifade etmiştir. Bu makam nebiler, ârifler ve âşıkların makamı olarak tavsif edilmiştir. Fakirleri sevmek ve kollamak imandan, hor görmek ise küfürdür diye temel ilke olarak kabul edilmiştir. Yine, bir kimse zenginleri sırf zengin olduğu için ağırlasa, ebediyete kadar Allah’ın lanetine uğrayacağını söyleyen Yesevî, fakirleri hakir görenlerin ebedî azaba düşer olacaklarını söyler.¹⁵

¹⁰ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, Kahire trz., c. I, s. 457.

¹¹ Mehmet Demirci, *Yûnus Emre’de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Kubbealtı, İst. 1997. s. 93.

¹² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. II. s. 1073.

¹³ Bakara, 2/215.

¹⁴ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, XVII, vr. 29b.

¹⁵ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Taşkent 1312. s. 6-7.

Yesevî'ye tarikatında herkesi sevmek ön şarttır. Fakirleri sevmek müridin âdâbındandır. Hatta fakiri sevmek imandan sayılmıştır. Fakiri bayağı ve değersiz görmek ise küfür sayılmıştır. Fakirlik mertebesi o kadar yüce bir mertebedir ki, yedi kat gökten ve yedi kat yerden daha yüce görülmüştür. Bir mürit, zengin olan birisini sırf zenginliğinden dolayı ağırlasa veya hürmet etse Allah'ın lanetine uğrayacağı söylenmiştir. Yine bir kişi fakiri de, fakirliğinden dolayı hakir görse ve horlasa, Allah'ın azabına uğrayacağı ifade edilmiştir. Zira bu o kadar kötü bir amelîyedir ki, müminin şiarı değil, belki münafığın işaretidir.¹⁶ Fakirlik makamı yüce bir makamdır, herkesin eline geçmez.¹⁷ Fakirleri sevmek ve onlara yardımcı olmak hususunda diğer bütün mutasavvıflar aynı görüşte birleşmişlerdir. Bu konuda birçok tasavvuf büyüğü fikir belirtmiştir.¹⁸ Yesevî tarikatında fakirlik makamı o kadar şümullüdür ki, tüm tasavvufî unsurları bünyesinde toplar. Tasavvufu her yönüyle yaşama imkânını verir.

Fakirleri sevmek ve iyilikte bulunmak hususunda Ahmed Yesevî, birçok hikmet söyleyip müritlerin bu konuya eğilmelerini teşvike çalışır. Fakirler her zaman sevindirilmeli ve yakın olunmalıdır. Fakiri razı etmek, Allah'ın rızasını kazanmaya vesile görülmüştür. Özellikle, yemek verme hususuna dikkat edilmeli, misafir edilmeye çalışılmalıdır. Yesevî tarikatında misafire ikram etmek tarikatın müstehapları arasında sayılmıştır. Misafir ağırlamak ve fakirleri doyurmak hususunda şunlara dikkat edilmelidir:

1. Sevinç ve güler yüzle misafir gözetilecek,
2. Kendi hâlince misafir kabul edilmeli, fazla masrafa girilmemelidir,
3. Misafir ne kadar fazla kalırsa ganimet bilinecek,
4. Misafirligi uzatmaya çalışılacak,
5. Misafir ne yapip isterse yerine getirmeye gayret edilecek.¹⁹

Ahmed Yesevî, fakirleri sevindirmek ve misafir etmek hakkında şöyle söyler:

Garip fakir yetimleri sevindir sen;
İyi huyla aziz canını et kurban;
İçtenlikle misafir et yemek bulsan;
Hakk'tan duyup bu sözleri söyledim işte.²⁰

Maddi ihtiyaç içerisinde bunalan fakirleri sevindirmenin, Yesevî müridinin görevi olduğunu söyleyen Ahmed Yesevî, hor ve hakir gözle bakılan

¹⁶ Ahmed Yesevî, "Fakr-nâme", s. 7.

¹⁷ Ahmed Yesevî, "Fakr-nâme", s. 5.

¹⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, s.109.

¹⁹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmetten Seçmeler*, haz. K. Eraslan, s. 52; Müjgan Cunbur, *Anadolu'nun Bütünleşmesinde Ahmed Yesevî'nin Yeri*, AKMB Yay., Ank. 1997, s. 41.

²⁰ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I. vr. 4a.

fakirlere sevgiyle yaklaşmayı telkin eder. Yesevî ihtiyaç içerisinde bulunan ve hayatın her türlü zorluğunu yaşayan fakirlerden bihaber yaşamanın dinimizle bağdaşmayacağını söyler. Ahmed Yesevî, fakirlerin psikolojik ve ruhî yapılarını gözler önüne sererek, sevgi ve alakaya ne kadar muhtaç olduklarını öğretmiştir. Yesevî tarikatında fakir makamına yetişmek için, fakir gibi yaşamak ve fakirleri sevgiyle kucaklamak gerekir.

Susadıkça suya muhtaç olan
Yaşarken hor olup ölen fakirler

Kimse bilmez fakir hâli nasıldır
Takdir edilmeyen zavallı fakirler²¹

Fakirleri gözetleyen kişi için Peygamber Efendimiz (s.a.s.), “Çıplak bir mümini giydiren kimseyi Allah cennet giyecekleri ile mükâfatlandıracaktır.”²² diye buyurmuştur. Fakir ve miskinleri giydirmek konusunda Yûnus Emre de şöyle der:

Bir miskini gördün ise bir eskice verdin ise
Yarın anda karşı gele Hakk libasın giymiş gibi.²³

Ahmed Yesevî'nin yetimlere de sevgiyle yaklaşmasında en büyük etken Allah'ın emri ve Peygamber (s.a.s.)'in Sünnet'i olmasıdır. Cenab-ı Hakk “Sana, yetimleri sorarlar, de ki: Onların işlerini düzeltmek hayırlıdır. Eğer onlarla bir arada yaşarsanız, artık onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah düzeltenden bozanı ayırt etmesini bilir; Allah dileseydi sizi zora sokardı. Allah şüphesiz güçlüdür; Hakîm'dir.”²⁴ buyurmuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) “Yetimin kefâletini üzerine alanla ben, kıyamet gününde şöyleyiz.” buyurmuş, orta parmağı ile yanındakini birleştirerek, müminleri, yetimlere karşı iyilik yapmaya davet etmiştir.²⁵ Bu düşünceden hareketle Yesevî, şöyle der:

Nerede görsen gönlü kırık ona ilaç ol
Öyle mazlum yolda ise arkadaş ol
Mahşer günü dergâhına sen sırdaş ol
Bencil olan insanlardan kaçtım işte²⁶

Yesevî, insanlara katı, acımasız bir tavırla değil, gönül hoşnutluğu ve yumuşaklıkla yaklaşmanın insanı Allah'a yaklaştırabileceği düşüncesinde-

²¹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, XL, vr.50b.

²² Tirmizî, “Kıyâme”, 18, 41.

²³ F. Kadri Timurtaş, *Yûnus Emre Dîvânı*, Tercüman 1001 Temel Eser, İst. 1972, s. 155.

²⁴ Bakara, 2/220.

²⁵ Buhârî, *Sahih*, "Kitâbü'l-Edeb", c. VII, s. 76.

²⁶ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I, vr. 2a.

dir. İnsanları sevmenin, sevgiyle muamele etmenin gerekliliği üzerinde dururken, taş yürekli ve merhametsiz davranışlarda bulunan insanlarla ülfet edilmemesini de özellikle istemiştir. Kendisi bu tür kişiliğe sahip insanlardan kaçtığı ve dostluk kurmadığını da belirtir:

Sözü dedim kim ederse didar talep;
Cânı cân bağlayarak damar çatıp;
Garip, fakir yetim başını okşayıp;
Taş yürekli insanlardan kaçtım işte.²⁷

Ahmed Yesevî'nin "Sizi bizi Hakk yarattı ona uymak için"²⁸ ifadesinde, Allah sevgisinin tabîî sonucu olarak, Allah'ın emir ve nehiyleri ölçüsünde hareket etmenin zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Allah'ı tanıyan ve seven, onun yolunda gidenleri de sever. Allah neyi severse insan da onu sevmelidir. Allah'ın emri doğrultusunda hareket etmekle mükellef olan insanın sevgi ve merhametten uzaklaşmaması gerekir. Ahmed Yesevî'de insan sevgisinin temeli ve istinat noktası Allah sevgisidir. Allah sevilmeden, insan sevilmez. Yesevî'ye göre, sevgiden dem vuranın ilk önce Allah'ı tanması ve sevmesi gerekir. Bu düşüncesini "Âşık isen, önce git de Tanrı'yı tanı"²⁹ cümlesinde ifadelendirmiştir.

Yesevî, Allah'a inanan ve Allah'ı seven insanı o kadar sever ki, hiçbir riya ve kibir eseri göstermeden kendisine hizmetkâr olabileceğini söyler. Hatta böyle insanlara, muhabbet ve hürmetle hizmet edilmesini, meşru dairedeki tüm isteklerin yerine getirilmesini ister. Bunu büyük bir içtenlikle arzu eder. En büyük isteği de bunlara layık oldukları şekilde sevgiyle yaklaşmaktır.

Allah diyen kulların kulu ol
Toprak gibi yol üstünde yolu ol
Âşıkların yanıp uçan külü ol
Hakk cemâlini göstermese perişan olunur.³⁰

A- Hoca Ahmed Yesevî'de İnsan Sevgisinin İlkeleri

Yesevî'ye de insan sevgisi bütün detaylarıyla ele alınmış bir konudur. Günlük hayatta insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkabilecek her türlü münasebetlerde, davranış şekilleri bir bir ele alınarak, müritlerin bu hususta takip edecekleri metot sistematik bir düzende belirtilmiştir.³¹

Ahmed Yesevî, tarikatının âdâbını belirtirken, müritlere takip edecekleri

²⁷ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I.vr.2a

²⁸ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, VII, vr.15b.

²⁹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, VII, vr.15a.

³⁰ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. H. Bice, 95, 5. s. 120.

³¹ Ahmed Yesevî, "Fakr-nâme", *Dîvân-ı Hikmet*'in Taşkent Baskısı, 1312. s. 2-14.

tasavvufî rükünlerin hemen başında, insanla ilişkilerinde muhabbete dayalı münasebet içinde olmalarını ister. Muhabbet, Yesevî tarikatının fakr makamının düsturundandır.³² Allah sevgisinin neticesi, bütün mahlûkata muhabbetle yaklaşma melekesidir. Bu sevgi, özellikle insanda noktalanır. İnsan Allah'ın yaratıkları içinde en mükemmeli olduğuna göre, en esaslı sevgi de insana gösterilmelidir. Demek ki, Allah'ı seven insanı da sevmelidir.³³

Yesevî'ye göre insan sevgisini taşımayan bir kalpte Allah sevgisi barınmaz. Çünkü insan sevgisi Allah sevgisinden kaynaklandığı gibi, Allah sevgisi de insan sevgisini netice verir. Allah'ın sevgisi, kullarını sevmekle tecelli eder. Yesevî, bu tecelliye erişemeyen müridin durumunun iyi olmayacağını, perişanlıkla sonuçlanacağını söyler.³⁴

Ahmed Yesevî, insan sevgisi konusunda hemcinslerinin aynı duyarlılığı ve inceliği taşımasını ister. Sevgi şarabının, kişiye insan olmayı hatırlatıp, mutlu olma yolunu açtığına inanır. Sevgiden yoksun bir şahsiyetin, insanlarla ilişkilerinde, suç ve isyan gibi tamiri mümkün olsa da kalp ve ruh dünyasında büyük tahribatlara neden olup bilhassa şeytanın alt etmesiyle karşılaşabileceğini söyler. Sevgiden mahrum olanlar için büyük bir üzüntü ve elem duymuştur. “Vah ne yazık, sevgi şarabından içmeden”³⁵ dizesiyle bu görüşünü açıklamıştır.

a- Hoşgörülü Davranmak

Kur'ân-ı Kerîm'de “*Dinde zorlama yoktur.*”³⁶ ve “*Eğer Allah dileyseydi sizi bir tek ümmet yapardı. Fakat bu verdikleriyle sizi denemesi içindir; o hâlde iyiliklere koşuşun.*”³⁷ âyet-i kerîmelerinde hoşgörü ve müsamananın sınırları çizilmiştir. Ahmed Yesevî, temel düşüncesini yayma planında bu konuya büyük bir özen göstermiştir.³⁸

Sünnet olmuş kâfir olsa verme azar
Gönlü katı dili âzârdan Hüdâ bizar
Allah hakkı öyle kula siccîn teyyar
Dâñalardan işitip bu sözü dedim ben.³⁹

İslâmiyetin birlik ve beraberliğe, kaynaşmaya ve sohbe verdiği önemi çok iyi değerlendiren mutasavvıflar belli bir meşrep, mizaç ve huy birliğini

³² Ahmed Yesevî, *a.g.e.*, s. 14.

³³ Mehmet Demirci, *Yünus Emre'de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, s. 87.

³⁴ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. H. Bice, 95, 5. s. 120.

³⁵ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I, vr. 6b; K. Eraslan, I, 11, s. 58.

³⁶ Bakara, 2/256.

³⁷ Maide, 5/48.

³⁸ Mustafa Uslu, *Pîr-i Türkistân Hoca Ahmed Yesevî*, Gökçen Yay., Yozgat 1997, s. 5.

³⁹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hasan Şükrü, İst 1327, I, 42-43. s. 10; E. Esin, I. vr. 5b; K. Eraslan, I, 22, s. 63.

veya ayrılığını göz önüne alarak “kendi yollarını prensiplerini herkesi değil, kabiliyet, karakter ve meşrep yapısı itibarıyla asgari müşterekleri bulunan cemiyetin belli bir kesimini ve onların psikolojik yapı ve fitrî istidatlarındaki farklılığı dikkate alarak buna göre tespiti itina göstermişlerdir.⁴⁰

Ahmed Yesevî, bu konuya büyük bir titizlik ve itina göstermesiyle karışımıza çıkar. O, insanların bilgili ve câhil olanları ile mümin ve kâfir olanlarını farklı bir eğitim perspektifinde değerlendirmeye tabi tuttuğu zaman bile, insanî ilişkilerde ayrıcalıklı davranmamıştır. Hikmetlerinde kendisi gibi düşünmeyenlerin dışlandığını gösteren herhangi bir dörtlük de yoktur. Hatta bu hususta, herkese aynı derecede yaklaşma ve yardım etme arzusu vardır. Yesevî’de hayatın her anını Allah’ın emir ve nehiyleri dairesinde yaşama ve yaşatma düsturu bulunur. İnsanlara güler yüz ve tatlı dil ile yaklaşma ve neticede kazanma başarısını elde etmenin bilincinden hareketle hoşgörü ve müsamaha ile insanlara yaklaşmıştır. Bunu yaparken kaynağının sünnet olduğunu da söylemiştir.⁴¹

Hoşgörü konusunda Peygamber Efendimiz (s.a.s.)’in göstermiş olduğu müsamaha ve idare etme gibi ulvi meziyetler, insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş olaylardır. Ahmed Yesevî de hoşgörü mevzusunda irtikâp ettiği hususların sünnet icabı olduğunu ve sünnet-i seniyye gereği hareket etmenin gereğine dikkat çekmiştir. Zira insanlara hoşgörü ve sevgi çerçevesinde hareket etme anlayışını sünnet-i seniyye aşılırlar. Müslümanların Mekke’yi fethettiği zaman Hz. Bilal, Kâbe’nin damına çıkıp ezan okumaya başlamıştı. Bunu gören, putperest Attâb b. Esîd, arkadaşlarından birinin kulağına eğilip, “Allah’a şükür ki, babam hayatta değil, şayet o, şu siyahînin mukaddes Kâbe’nin damına çıkıp anırdığını işitseydi, buna katiyen tahammül edemezdi” dedi. Daha sonra Peygamber Efendimiz (s.a.s.)’in tüm Mekkelileri affettiğini duyan Attâb b. Esîd, galeyana gelip, ileri atıldı. Peygamber Efendimiz (s.a.s.)’e yaklaşarak şöyle dedi. “ Ben Esîd’in oğluyum, Allah’tan başka ilâh olmadığını ve senin de onun elçisi olduğunu tasdik ederim.” Resûlullah (s.a.s.) kendisine, “ Pekâlâ, seni Mekke valisi olarak tayin ettim.” dedi.⁴² Bu olay Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ne kadar hoşgörülü davrandığını açık olarak göstermektedir.

Yesevî, İslâm ahlâkının öngördüğü özellikleri hakkıyla yaşamış ve hoşgörü ile insanlara yaklaşmış bir kişidir. Kendi diliyle ifadelendirdiği “Hakikatin eşiği”ne ulaşma seviyesine muhabbet ve sevgi ile yaklaştığını, elde ettiği bilgileri başkalarına anlatma ve bildirme görevini yerine getirdiğini

⁴⁰ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, s. 99-175.

⁴¹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I, vr.5b.

⁴² Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İst. 1981, s. 178-179.

görmekteyiz.⁴³ İnsanî münasebetlerde hoşgörülü olmanın birtakım zorlukları ve nefsin insana yüklediği birtakım olumsuzluklarının olduğuna dikkat çeker. Bunlarda karşıdakinin görüşlerini kabul etme ve fikirlerine saygılı davranmayı engelleyen kibir, gurur ve sabit fikirli olmanın rol oynayabileceğini söyler. Ahmed Yesevî’de insanın hoşgörülü olmasını sağlayan en büyük ögenin alçak gönüllü ve mütevazı olabilmesidir. İnsanın hoşgörülü ve müsamahalı davranması için, ilk etapta nefsin kötülüklerinden sıyrılması ve nefsin istek zincirini kırabilmesidir.⁴⁴ Ahmed Yesevî, insanın mütevazı ve alçak gönüllü olabilmesinin, kibir ve büyüklük hastalığından kurtulmakla elde edilebileceğini söyler.

On üçümde, nefsi, hevesi, ele aldım;
Nefs başına yüz bin bela tutup saldım;
Kibirliliği yere serip yenebildim;
On dördümde alçak gönüllü oldum işte.⁴⁵

Ahmed Yesevî, hoşgörü konusunu birçok hikmetlerinde dile getirmiştir. Yesevî’nin asıl konusu insandır. O iyi bir eğitimci olarak, insanları hak ve hukuka riayet açısından eğitmeye çalışır. En büyük hedefi, insanlara “muhabbetin pazarında” sevgiyi tesis etmektir.⁴⁶

Hoşgörülüğü, dinî esaslardan fedakârlık etmek şeklinde anlamak ve yorumlamak çok yanlış bir harekettir. Çünkü buna hiçbir kimsenin salâhiyeti ve yetkisi yoktur. Din, Allah’ın dini, o esasın yerine getirilmesini isteyen de yine Allah’tır. İslâm’ın ruhuna tamamen aykırı hareket edip de, Müslümanların ve diğer insanların kendine karşı hoşgörülü davranmasını isteyen kimsenin bu isteği ahlâkî bir hareket değildir. Yapılan bir kötülük veya ayıp, şayet toplumu ilgilendiriyorsa, onu hoş görme ve affetme hakkı kimseye verilmemiştir.⁴⁷ Yesevî, bu düşünceden hareketle, İslâm’a ve dolayısıyla Müslümanlara zarar vermeye çalışan kimseleri affetmemiştir. Onların yaptıklarını hoş görmemiş ve bunu alenen söyleyip, kötülüğün yayılmasını önlemeye çalışmıştır. Bu düşüncesini hayatı boyunca sürdüren Yesevî, Allah’ın emir ve nehiyleri ile Peygamber Efendimiz (s.a.s.)’in hadîs-i şeriflerini kendine göre yorumlayanları da hoş görmediğini ve hoş görülmemesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

⁴³ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, XXXV, vr. 49a.

⁴⁴ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, II, vr. 8b. 9a.

⁴⁵ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, III, vr.3a.

⁴⁶ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, V, vr. 98b-99a; VIII, vr.17a, X, vr. 21a-21b.

⁴⁷ M. Yaşar Kandemir, *İslâm Ahlâkı*, Nesil Yay., İst. 1979, s. 288.

⁴⁸ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, XLI, vr.51b.

b- Herkese İyilik Yapmak

Ahmed Yesevî'ye göre herkese iyilik yapmak 'fakr'ın altı âdâbından biridir.⁴⁹ Yesevîye'nin temel felsefesi mümin ve kâfir demeden herkese sevgiyle ve şefkatle yaklaşmaktır. Hiç kimse inancından dolayı kınanmadığı gibi herhangi bir hizmet ihtiyacı olduğunda da reddedilmemelidir. İyiliğin en güzeli ile yaklaşmak ve yardım etmek esastır. Gönül kırmak ve yardım etmemek müride yakışmayan tavidir. Yesevîye tarikatında her şeyden önce Allah rızası aranılır. Allah'ın rızasının da nerede olduğu ve ne zaman kazanılacağı bilinmediğine göre, Allah rızası niyetiyle yapılan her işten ümit bekleme şekliyle herkese iyilik yapmak ilkesi vardır. Zayıfları ve ihtiyaç sahiplerini gözetme, büyük küçük herkese aynı yaklaşım ile yardım etme mesuliyeti ibadet şeklinde algılanır. Zira Peygamber Efendimiz (s.a.s.) "*İnsanların en hayırlısı insanlara en faydalı olanıdır.*"⁵⁰ buyurmuştur.

Ahmed Yesevî, herkese iyilik yapmanın gerektiğini, kâfir de olsa aynı minval üzere davranmanın ehemmiyetine değinmiştir. İnsanlara karşı merhametsizce davrananların Allah nezdinde makbul kul olmayacağını bilinmesini ve yerinin de cehennem olacağını söyler.

Sünnet imiş kâfirse de incitme sen
Hüdâ bizâr taş yürekli incitenden
Allah hakkı, öyle kula hazır Siccîn
Bilenden bu sözü işitip söyledim işte.⁵¹

Yesevî tarikatında dikkat çeken bir başka husus da şeyhin herhangi bir hediye alması hâlinde bunu çevresindekilere ve yardıma muhtaç olanlara dağıtma hadisesidir. Yesevî tarikatında şeyh kimseden hiçbir şey almaz. Aldığı takdirde bunu dağıtmalıdır. Ahmed Yesevî, maişetlerini müritlerine yükleyen şeyhlere dikkat çekerek, Yesevîye tarikatına mensup olacakların bu konuda dikkatli olmalarını istemiştir.⁵² Yesevî tarikatında hiçbir kimse zor altında bırakılıp da bir şey alınmaz. Aksine herkese yardım etme konusu vardır. Herhangi bir hediye verildiğinde ise, şeyhin yemesi, içmesi ve giymesi uygun değildir. Bunu ihtiyacı olanlara dağıtması gerekir. Kendisine bir şey verildiğinde başkasına vermeyen şeyh, Yesevî tarikatında makbul değildir. Şeyhin özelliği, maddiyat konusunda aç gözlülük göstermeden herkese yardım etme âdâbı vardır.⁵³ Zira Yesevî tarikatında

⁴⁹ Ahmed Yesevî, "Fakrnâme", *Dîvân-ı Hikmet*'in Taşkent Baskısı, s. 14.

⁵⁰ Celâleddin Suyûtî, *Câmiu's-sağîr*; Kahire 1982, c. II, s. 101.

⁵¹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I. vr. 5b.

⁵² Ahmed Yesevî, "Fakrnâme", *Dîvân-ı Hikmet* Taşkent Baskısı, s 2.

⁵³ Muhammed Danişmend, "Mir'âtü'l-kulüb", sad. N. Tosun, *İlam Araştırma Dergisi*,

belirlenen ve kabul edilen usul; şeyh aldığı bir şeyi yese murdar et yemiş gibidir. Eğer elbise dikip giyse, o elbise eskiyinceye kadar ibadetleri kabul olunmaz. Böyle şeyhlerin şeriattan, tarikattan ve hakikattan haberlerinin olmadığını söyler.⁵⁴

c- Tevazu İle Davranmak

Ahmed Yesevî'nin düşüncesinde tevazu ve alçak gönüllülük de bir başka esastır. Bu “herkesin yolunun toprağı olmak” şeklinde dile getirilmiştir.⁵⁵ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*'inde herkese tevazu ve muhabbetle yaklaşmanın, gerçek müridin âdeti olmasını ister. İnsanlara karşı kibir ve gururu bırakıp, yumuşaklık (hilm)⁵⁶ ve sevgiyle yaklaşmanın tarikatının şartından olduğunu özellikle belirtmiştir.

Gördüğüm her kula hizmet edip onun kulu olsaydım;
Toprak gibi yolu üstünde onun yolu olsaydım;
Âşıkların yanarak sönen külü olsaydım;
Arkadaş olup yer altına girdim işte.⁵⁷

Yesevî tarikatında benimsenen tevazu usulü, ölü bir insanın davranışlarına benzetilerek ifade edilir. Bununla ölü birisinin yapacağı herhangi bir hareketin olamayacağı nazarı dikkate sunulur. Yesevî, bu ifadeyle müridin tüm istek ve arzularından vazgeçen kişi olduğunu hatırlatıp, ölü birisinin insanlara karşı yapacağı hareketin olamayacağına göre, her türlü sıkıntı ve ezaya tahammül etmeyi aşılar. *Fakrnâme*'de belirtilen makamlardan “mücâhede” makamında tevazu ile ilgili olarak şöyle denilmiştir. “Dünya ehli yüceliği diler ve öbür dünya ehli alçak gönüllü oluşu ve hakirliği diler. Ve eğer sofiye bela gelse, âh vâh demez ve sabreder. Ve eğer sofinin nefsi nimet arzu etse, nefsinin arzusunu vermez. Ve eğer sofi aç olsa, çıplak olsa, hoşnut olur ve sabırdan başka bir yolu seçmez; (bu ise) iyi bir alçak gönüllülük demektir.”⁵⁸

Yesevîyye'de salikin tevazu hakkında takip edeceği metot şöyle özetlenmiştir. “Yesevî tarikatında mürit yola doğruluk ile ayak koysun ve doğru konuşsun, zira gönül dile haber verir. Yine sofi nefsinin yakıp yok etmelidir; dünyadan söz etmemelidir. Hakk Teâlâ'yı anarak vaktini hoş geçirmelidir.

c. II, sy. 2. s.75.

⁵⁴ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, s. 2.

⁵⁵ Ahmed Yesevî, “Fakrname”, s. 8.

⁵⁶ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, s.10.

⁵⁷ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, VII, vr.15b.

⁵⁸ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, haz. K. Eraslan, İ. Ü. *Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İst. 1977. c. XXII, s. 79.

Ve yine sofi alçak gönüllü olsa, Hakk Teâlâ'yı bulur.”⁵⁹

Yesevî tarikatında tevazu ile anlatılmak istenen mana insanlara karşı her türlü hareketlerinde edep ve beşerî ilişkilerde en güzel şekilde davranmak olduğu gibi maddi anlamda da her çeşit ezaya sabretmek ve Allah'a teslimiyet vardır. Yesevîye de insanlara karşı kesinlikle kibir ve gurur yoktur. İnsanlara sevgiyle ve merhametle yaklaşma vardır. İnsanlara karşı tevazu ve alçak gönüllük için mücâhede etmek şarttır.

On üçümde, nefsi, hevesi, ele aldım
Nefs başına yüz bin bela tutup saldım;
Kibirliliği yere serip yenebildim;
On dördümde alçak gönüllü oldum işte. ⁶⁰

d- Âdâb-ı Muâşeret

Hoca Ahmed Yesevî, insanla alakalı her şeyi büyük bir titizlik ve önemle ele almıştır. İnsanlara hitap şeklini, konuşma tarzını, hürmet ve muhabbetle dinlemeyi esas almıştır. Herkese doğruluk ve hak ölçüleri içerisinde muamele edilmesinin gerektiğini söylemiştir.⁶¹ İnsanların karşısında fazla konuşmayla usandırmadan kaçınmanın önemi üzerinde durmuştur. Konuşmaktan çok dinlemeye dikkat çekmiştir. Fikir ve düşüncelere saygılı davranmış, yerine göre sükût etmiştir. Özellikle pîr huzurunda susmak ve izin almadan konuşmamanın lüzumundan bahsetmiştir.⁶²

İslâm'ın âdâb-ı muâşeret esaslarında da yaşlı, âlim ve takva sahibi kişilere hürmetle yaklaşma vardır. Müslümanın özellikle bu vasıfları taşıyan ve İslâm nazarında büyük şahsiyet sahibi olanlara hürmetli bir şekilde davranması vaciptir.⁶³ Yaş ve bilgi bakımından büyük kişilere karşı, söz düşmedikçe veya konuşmak gerekmedikçe sükût etmek gerekir.⁶⁴ Yesevî tarikatında izin alınmadan konuşmak âdâba aykırıdır.⁶⁵ Yesevîye'de sükût etme en başta aranan husustur. Özellikle dil ile başkaları rahatsız edilmemeye gayret gösterilmelidir ki, hakikat makamına ulaşmak mümkün olsun.⁶⁶

Ahmed Yesevî, kişinin herkese uygun bir şekilde davranmasını ister. Küçüklere nasihat verirken dahi, mâlâyânî ve boş sözlerden kaçınılmasını tavsiye eder. Bunun yanında, nasihat verirken dikkatli bir şekilde dinleme-

⁵⁹ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, haz. K. Eraslan, s. 80.

⁶⁰ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, III, vr. 3a.

⁶¹ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, s. 12.

⁶² Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, s. 14.

⁶³ Abdullah Ulvan, *Terbiyetü'l-evlâd fi'l-İslâm*, Beyrut 1978, c. I, s. 426.

⁶⁴ Buhârî, “Edeb”, 89.

⁶⁵ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, s. 8.

⁶⁶ Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, s. 8.

ye çalışılacak, ayrıca nasihatın ölçüsü Kur'ân ve hadis olmadığı anlaşılınca yine kalp kırıcı laf söylemeden terk etmeye çalışılacaktır.⁶⁷

Ahmed Yesevî'nin düşüncesinde hayatın her diliminde sevgiyi isteme vardır.

Âşık isen gece gündüz sevgi iste;
İbadet et, gece kalkıp da hiç yatma;
Akıllıysan câhillere sır söyleme;
Gerçek derviş ibadetini gizli eder.⁶⁸

Yesevî tarikatında insanlara sevgi ve sabırla yaklaşmak, vermiş oldukları eza ve cefaya karşı tahammül etmek şarttır. Müridin insana karşı nefsinde en ufak intikam duygusu taşımaması gerekir. Kötülük ve istenmeyen düşüncelerden kalbini temiz tutmalıdır. Her işinde tevekkül içinde olması, nefis ve şehvetlerinden arınması, içinin kötülük ve afetlerden beri olması, davranışlarının temiz olması, her iki dünyaya karşı tok gözlü olması ve her an hakikatleri düşünen bir kafaya sahip olmaya çalışmasının gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁹

Sonuç

Hoca Ahmed Yesevî, yaşadığı dönemde insanların kabiliyetlerine göre bir metot takip etme ihtiyacını hissetmiştir. İslâmiyeti anlatırken, anlayabilecekleri tarzda düşüncelerine hitap etme yolunu seçmiştir. Yesevî'nin en büyük özelliği bir gönül ve muhabbet adamı oluşudur. Her şeye sevgi nazarıyla bakmış, insanların sevgiden nasip almaları en büyük arzusu olmuştur. Sağlam ve dirayetli bir düşünce ile Allah inancı ve Peygamber sevgisini söylediği hikmetlerle dile getirmiştir. Bu konu üzerinde yoğunlaştırdığı fikirlerini insanlara aktarmış, toplum içerisinde sevgi ve hoşgörünün hâkim olmasına çalışmıştır.

Ahmed Yesevî, Allah ve Peygamber sevgisini aşlamaya çalıştığı insanın, hemcinslerine karşı da sevgi ve hoşgörü içerisinde bulunmasını istemiştir. İnsanı bir bütün olarak ele alan Yesevî, bu konuda eğitime ve yönlendirme faaliyeti içerisinde sevgiden ayrılmamaya çalışmıştır. Herkese en güzel şekilde davranmanın metodunu çizmiş, herkesi kucaklamış ve anlayışlarına göre hitap etmiştir.

İnsanın en büyük düşmanı olan nefis konusunda sistematik şekilde ele aldığı terbiye yolunu çizmiştir. İnsanın şahsiyetinin olgunlaşmasında sevgi ve doğruluğun önemi üzerinde durmuş, yalan ve cehaletin zararlarına dikkatleri çekmiştir. Maddi ve manevi cihette insanın hürriyet konusunu

⁶⁷ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, I. vr. 2b; K. Eraslan, I. 5. s. 55.

⁶⁸ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, E. Esin, XLIII, vr. 53a.

⁶⁹ Ahmed Yesevî, "Fakrname", s. 13.

ele alarak, Allah'tan başka hiçbir varlığa sığınmamayı öğretmiştir. Herkese iyilik etmek, tevazu ile davranmak, fakirleri sevmek, kimsesizleri gözetmek ve âdâb-ı muâşeretin kurallarını takip etmeyi, insan sevgisine verdiği önemle göstermeye çalışmıştır.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ*, Kahire trz.
 Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hasan Şükrü, İst. 1327.
 Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Emel Esin Nüshası, Tek-Esin Vakfı (Müze: No.55), haz. Faruk Azmun, Tek-Esin, Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yay., İstanbul 1994.
 Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, *Divan-ı Hikmet*'in Taşkent Baskısı.
 Ahmed Yesevî, “Fakrnâme”, haz. Kemal Eraslan, İ. Ü. *Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İst. 1977, c. XXII.
 Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
 Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmetten Seçmeler*, haz. K. Eraslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.
 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *es-Sahîh*, İstanbul tr.
 Cunbur, Müjgan, *Anadolu'nun Bütünleşmesinde Ahmed Yesevî'nin Yeri*, AKMB Yay., Ank. 1997.
 Danişmend, Muhammed, “Mir'âtü'l-kulûb”, sad. Necdet Tosun, *İlam Araştırma Dergisi*, Aziz Mahmud Hüdâyi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
 Demirci, Mehmet, *Yûnus Emre'de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Kubbealtı, İst. 1997.
 Eraslan, Kemal, “Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Hoşgörü”, *Erdem*, AKMD Yay.
 Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Salih Tuğ, İst. 1981.
 Hazinî, *Cevâhirü'l ebrâr min emvâc-ı bihâr*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ty. No: 3893
 Hâzinî, *Cevâhirü'l ebrâr min emvâc-i'l-bihâr*, Yesevî Menakıbnamesi, çev. Cihan Okuyucu, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Araştırma Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1995.
 Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984.
 Kandemir, M. Yaşar, *İslâm Ahlâkı*, Nesil Yay., İst. 1979.
 Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risâletü'l- Kuşeyrî*, Beyrut 1993.
 Mâverdî, Ebû'l-Hasan, *Edeb-i Dünya ve Din*, çev. Selahaddin Kip-Abidin Sönmez. Bahar Yayınları, İstanbul 1978.

- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ank. 1991.
- Suyûtî, Celâleddin, *el-Câmiu 's-sağîr*, Kahire 1402-1982.
- Timurtaş, F. Kadri, *Yûnus Emre Dîvânı*, Tercüman 1001 Temel Eser, İst. 1972.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Mısır 1937.
- Ulvan, Abdullah, *Terbiyetü 'l-evlâd fi 'l-İslâm*, Beyrut 1978.
- Uslu, Mustafa, *Pîr-i Türkistân Hoca Ahmed Yesevî*, Gökçen Yay., Yozgat 1997.